

Radosław GAZIŃSKI

<https://orcid.org/0000-0002-6734-9309>

Instytut Historyczny Uniwersytetu Szczecińskiego

Paweł GUT

<https://orcid.org/0000-0003-3148-3298>

Instytut Historyczny Uniwersytetu Szczecińskiego

Organizacja i personel kancelarii książąt pomorskich w czasach nowożytnych

Zarys treści: W artykule omówiono organizację kancelarii pomorskiej w czasach nowożytnych, koncentrując się na wskazaniu miejsc posadowienia kancelarii (szczecińskiej, wólogoskiej i koszalińskiej), ich wyposażenia, czasu pracy oraz liczebności personelu kancelaryjnego. Wskazano też zadania, jakimi zajmowały się poszczególne osoby pracujące w kancelarii oraz opisano sposób ich wynagradzania i zatrudniania.

Abstract: The article discusses the organisation of the Pomeranian chancellery in modern times, focusing on the locations of the chancelleries (Szczecin, Wolgast, and Koszalin), their equipment, working hours, and the number of chancellery staff. It also describes the tasks of the individual clerks employed in the chancellery and how they were remunerated and employed

Słowa kluczowe: kancelaria książęca, personel kancelaryjny, Gryfici, Księstwo Pomorskie, Pomorze, nowożytność

Keywords: ducal chancelleries, chancellery personnel, House of Griffin, Pomeranian Duchy, Pomerania, early modern era

Stan badań

Badania nad kancelariami nowożytnymi w krajach stanowiących części składowe cesarstwa oraz należącymi do kręgu niemieckiej kultury kancelaryjnej mają długą tradycję. Wskazać należy tu przede wszystkim prace syntetyczne Heinricha Ottona Meisnera, twórcy dziedziny wiedzy – aktoznawstwa (*Aktenkunde*)¹, a w dalszej kolejności na opracowania Jürgena Kloosterhuisa² czy Michaela Hochedlingera³. Z opracowań szczegółowych można wymienić monografie i rozprawy dotyczące kancelarii cesarskiej i centralnych organów Rzeszy, np. Lothara Grossa⁴, Gerharda Seeligera⁵ czy Andreasa

¹ H.O. Meisner, *Aktenkunde. Ein Handbuch für Archivbenutzer mit besonderer Berücksichtigung Brandenburg-Preussens*, Berlin 1935; tenże, *Urkunden- und Aktenlehre der Neuzeit*, Leipzig 1950; tenże, *Archivalienkunde vom 16. Jahrhundert bis 1918*, Leipzig 1969 (jednocześnie opracowanie to ukazało się w RFN, w Getyndze).

² J. Kloosterhuis, *Amtliche Aktenkunde der Neuzeit. Ein hilfswissenschaftliches Kompendium*, „Archiv für Diplomatik”, 45, 1999, s. 465–563.

³ M. Hochedlinger, *Aktenkunde. Urkunden- und Aktenlehre der Neuzeit*, Wien–Köln–Weimar 2009.

⁴ L. Gross, *Die Geschichte der deutschen Reichshofkanzlei von 1559 bis 1806*, Wien 1933.

⁵ G. Seeliger, *Erzkanzler und Reichskanzleien. Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Reiches*, Innsbruck 1889.

Walthera⁶. Z drugiej strony, w historiografii niemieckiej prowadzone były również prace badawcze nad partykularnymi kancelariami stanów Rzeszy, np. księstwa Klewe⁷, arcyksięstw austriackich⁸, Prus Książęcych⁹, Brandenburgii¹⁰, Meklemburgii¹¹ czy księstwa biskupiego w Osnabrück¹², ale też miast niemieckich, np. Lipska¹³, Kolonii, Norymbergi czy Lubeki¹⁴.

Również w literaturze polskiej powstawały opracowania poświęcone kancelariom kręgu kultury niemieckiej. Dotyczyły one przede wszystkim ziem zachodnich i północnych, które weszły w skład państwa polskiego w 1945 r., a w przeszłości stanowiły w części terytoria księstw Rzeszy. W tym przypadku wskazać należy przede wszystkim prace dotyczące Śląska¹⁵. Warto również zaznaczyć odmienność kancelaryjną Prus Książęcych stanowiących lenno Korony Polskiej¹⁶.

Przedstawić należy również dorobek badawczy odnoszący się do Pomorza Zachodniego, które w średniowieczu i czasach nowożytnych stanowiło odrębny byt państwowy. Księstwo Pomorskie było jednym z kilkuset podmiotów politycznych stanów Rzeszy i lennem cesarskim¹⁷. Kraj ten związany był również z Królestwem Polskim, gdyż do 1637 r. władcy pomorscy pozostawali lennikami polskimi z tytułu posiadania ziemi lęborsko-bytowskiej¹⁸.

Do połowy XX w. badania nad kancelariami pomorskimi, także nowożytnymi, z racji pozostawania tego regionu w granicach państwa niemieckiego były domeną historyków i archiwistów wywodzących się z tego kręgu kulturowego. Mimo to ich dorobek we wskazanym zakresie jest dość skromny. Przywołać tu należy głównie prace Friedricha Ludwiga von Medema¹⁹, Roberta Klempina²⁰ oraz Martina Wehrmanna²¹.

⁶ A. Walther, *Kanzleiordnungen Maximilian I., Karls V. und Ferdinands I.*, „Archiv für Urkundenforschung”, 2, 1909, s. 335–406.

⁷ J. Kloosterhuis, *Der „Klevische Kanzleigebrauch“*. Beiträge zur Aktenkunde einer Fürstenkanzlei des 16. Jahrhunderts, „Archiv für Diplomatik”, 40, 1994, s. 253–334; tenże, *Fürsten, Räte, Untertanen. Die Grafschaft Mark, ihre lokalen Verwaltungsorgane und die Regierung zu Kleve*, „Der Märker”, 35, 1986, s. 3–25, 76–87, 104–117, 147–164.

⁸ G. Pferschy, *Die Kanzleiordnung für die innerösterreichische Regierung aus dem Jahre 1650*, „Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs”, 25, 1975, s. 31–69; F. Stundner, *Die Kanzlei des Regiments der Niederösterreichischen Lande 1521–1564*, „Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich”, 31, 1954, s. 95–112; V. Thiel, *Die innerösterreichische Zentralverwaltung 1564–1749*, „Archiv für Österreichische Geschichte”, 105, 1917, s. 1–209; 111, 1930, s. 499–670.

⁹ B. Jähnig, *Vom Etatsministerium zum Geheimen Archiv-Kanzlei, Registratur und Archiv von der ausgehenden Ordenszeit bis zum beginnenden 19. Jahrhundert*, w: *Preussens erstes Provinzialarchiv. Zur Erinnerung an die Gründung des Staatsarchivs Königsberg vor 200 Jahren*, red. B. Jähnig, J. Kloosterhuis, Marburg 2006, s. 53–84.

¹⁰ F. Holtze, *Die märkische Kanzler bis 1650*, „Forschungen zur Brandenburgischen und Preußischen Geschichte”, 2, 1889, s. 245–252; M. Hass, *Bemerkungen über die Hofordnung Joachim II.*, „Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte”, 19, 1906, cz. 1, s. 223–226; O. Hintze, *Hof und Landesverwaltung in der Mark Brandenburg unter Joachim II.*, „Hohenzollern Jahrbuch”, 10, 1906, s. 138–169; S. Isaacsohn, *Geschichte des Preussischen Beamtenthums vom Anfang des 15. Jahrhunderts bis Gegenwart*, t. 1–3, Berlin 1874–1884; P. Bahl, *Der Hof des Grossen Kurfürsten. Studien zur höheren Amtsträgerschaft Brandenburg-Preussens*, Wien–Köln–Weimar 2001.

¹¹ A. Sander-Berke, *Der Hof Herzog Heinrichs V. von Mecklenburg (1479–1552)*, „Mecklenburgisches Jahrbuch”, 112, 1997, s. 61–91; P. Steinmann, *Finanz-, Verwaltungs-, Wirtschafts-, und Regierungspolitik der mecklenburgischen Herzöge im Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit*, „Mecklenburgisches Jahrbuch”, 86, 1922, s. 93–132.

¹² E. Pitz, *Das Registraturwesen des Fürstbistums Osnabrück im 16., 17., und 18. Jh.*, „Archivalische Zeitschrift”, 60, 1964, s. 37–99.

¹³ H. Schieckel, *Das Kanzleiwesen der Stadt Leipzig bis zum Jahre 1543*, „Archivmitteilungen”, 7, 1957, s. 71–76.

¹⁴ E. Pitz, *Schrift- und Aktenwesen der städtischen Verwaltung im Spätmittelalter. Köln – Nürnberg – Lübeck*, Köln 1959.

¹⁵ W. Pyrek, *Kancelaria miejska Dzierżoniowa w drugiej połowie XVIII wieku*, Sobótka, 15, 1960, nr 2, s. 193–204; A. Dereń, *Ustrój władz miejskich, organizacja i działalność kancelarii i registratury Wrocławia w okresie fryderycjańskim (1741–1786)*, „Archeion”, 71, 1981, s. 59–70.

¹⁶ T. Brzeczkowski, *Kancelaria i registratura akt luźnych w Prusach Książęcych na przykładzie Etatsministerium*, w: *Kancelarie okresu księgi wpisów w Prusach Królewskich*, red. A. Tomczak, Warszawa 1994, s. 83–95.

¹⁷ Dzieje Księstwa Pomorskiego w okresie nowożytnym przedstawił B. Wachowiak, *Pomorze Zachodnie w początkach czasów nowożytnych (1464–1648). Odrodzenie się i upadek państwa pomorskiego*, w: *Historia Pomorza*, t. 2, cz. 1, red. G. Labuda, Poznań 1976, s. 651–1058.

¹⁸ W. Koszuś, *Władztwo Polski nad Lęborkiem i Bytowem. Studium historycznoprawne*, Wrocław 1954.

¹⁹ F.L. Medem, *Das Königliche Provinzial-Archiv zu Stettin*, „Zeitschrift für Archivkunde, Diplomatik und Geschichte”, 2, 1836, s. 29–119.

²⁰ R. Klempin, *Diplomatische Beiträge zur Geschichte Pommerns aus der Zeit Bogislafs X.*, Berlin 1859.

²¹ M. Wehrmann, *Wolgastische Kanzleiordnung von 1545*, „Monatsblätter”, 19, 1905, z. 2, s. 17–18.

W drugiej połowie XX w. do badań nad dziejami Pomorza, także działających tu kancelarii, włączyli się historycy polscy. Skupili się oni głównie na skryptoriach średniowiecznych. Wskazać należy przede wszystkim prace Kazimierza Bobowskiego²² i Agnieszki Gut²³, chociaż ta ostatnia w podręczniku do dyplomatyki staropolskiej rozważania o dokumencie pomorskim rozciągnęła do XVI w.²⁴ Natomiast o pomorskiej kancelarii nowożytnej oraz jej produkcji aktowej wypowiedzieli się także Jerzy Podrański²⁵, Anna Łazarek²⁶, Monika Sejnota-Ogiewa²⁷, Lucyna Turek-Kwiatkowska²⁸ oraz Radosław Gaziński²⁹, choć – podobnie jak w niemieckiej historiografii – polscy badacze nie opracowali dotąd kompleksowych studiów na omawiany temat w czasach książeńcych.

Działalność kancelarii, a także narastanie dokumentacji nierozzerwalnie wiąże się z ustrojem i organizacją państwa. Te zagadnienia w odniesieniu do księstwa Gryfitów w okresie nowożytnym były przedmiotem opracowań badaczy zarówno niemieckich, jak i polskich. Z tych pierwszych wymienić warto prace Marina Spahna³⁰, Reinholda Petscha³¹, Herberta Kocha³², Fritza Hasenrittera³³, Martina Schoebela³⁴ czy Nilsa Jörna³⁵. W każdej z tych publikacji autorzy odnosili się do problematyki kancelarii jako organu dworu książeńczego oraz związanego z nią ściśle sądu nadwornego. Wśród badaczy niemieckich na szczególne wyróżnienie zasługuje działalność Arthura Kerna, który opublikował źródła do dziejów ustroju dworu pomorskiego w XVI–XVII w.³⁶ Z kolei w kręgu polskich historyków zagadnienia te badali Michał Sczaniecki³⁷, Bogdan Wachowiak³⁸, R. Gaziński³⁹, L. Turek-Kwiatkowska⁴⁰ i Paweł Gut⁴¹.

Bazę źródłową prezentowanego artykułu stanowią akta z zasobu Archiwum Państwowego w Szczecinie⁴², przede wszystkim z zespołów Archiwum Książąt Szczecińskich oraz Archiwum Książąt

²² K. Bobowski, *Dokumenty i kancelarie książeńce na Pomorzu Zachodnim do końca XIII wieku*, Wrocław 1988.

²³ A. Gut, *Formularz dokumentów książeń zachodniopomorskich do połowy XIV wieku*, Szczecin 2002.

²⁴ Taż, *Zarys dyplomatyki zachodniopomorskiej w średniowieczu*, w: *Dyplomatyka staropolska*, red. T. Jurek, Warszawa 2015, s. 509–517.

²⁵ J. Podrański, *Wstęp do zespołu Archiwum Książąt Szczecińskich*, Szczecin 1975, mszp.; tenże, *Zasada pertynencji terytorialnej w świetle materiałów Archiwum w Szczecinie*, „Archeion”, 71, 1981, s. 29–48; tenże, *Archiwum Książąt Szczecińskich. Przewodnik po zespole*, t. 1, Szczecin 1990, s. I–XXV.

²⁶ *Archiwum Książąt Wologoskich w zasobach Archiwum Państwowego w Szczecinie i Landesarchiv Greifswald. Herzoglich Wolgaster Archiv im Staatsarchiv Stettin und Landesarchiv Greifswald*, oprac. A. Łazarek, U. Rodig, Warszawa–Greifswald–Szczecin 2005, s. 5–19; A. Łazarek, *Źródła do dziejów kancelarii książeń na Pomorzu Zachodnim w XVI–XVII wieku*, w: *Polska kancelaria królewska. Między władzą a społeczeństwem*, cz. 4, red. W. Chorążyczewski, W. Krawczuk, Warszawa 2011, s. 147–152.

²⁷ M. Ogiewa-Sejnota, *Kancelaria na dworze księcia szczecińskiego Jana Fryderyka, personel i funkcjonowanie. Zarys problematyki*, „Studia Maritima”, 28, 2014, cz. 2, s. 137–147.

²⁸ L. Turek-Kwiatkowska, *Szczeciński sąd nadworny w XVI i XVII wieku*, *Czas. Pr. Hist.*, 17, 1965, z. 1, s. 107–136.

²⁹ R. Gaziński, *Archiwa książeń Gryfitów od początków XVI do połowy XVII w.*, „Archeion”, 120, 2019, s. 234–253.

³⁰ M. Spahn, *Verfassung und Wirtschaftsgeschichte des Herzogtums Pommern von 1478–1625*, Leipzig 1896.

³¹ R. Petsch, *Verfassung und Verwaltung Hinterpommerns in siebzehnten Jahrhundert*, Leipzig 1907.

³² H. Koch, *Beiträge zur innerpolitischen Entwicklung des Herzogtums Pommern im Zeitalter der Reformation*, Greifswald 1939.

³³ F. Hasenritter, *Die pommersche Hofordnungen*, „Baltische Studien”, 39, 1937, s. 147–182.

³⁴ M. Schoebel, *Städtepolitik und Gerichtsverfassung unter Herzog Bogislaw X. Zur Verdichtung territorialer Herrschaft in Pommern um 1500*, w: *Verfassung und Verwaltung Pommerns in der Neuzeit*, red. H. Rischer, M. Schoebel, Bremen 2001, s. 13–28.

³⁵ N. Jörn, *Das Vorpommersche Hofgericht. Ein kurzer Abriss seiner Geschichte und Perspektiven der weiteren Forschung*, w: *Die Pommerschen Hofgerichte. Geschichte – Personal – Probleme der Forschung*, red. N. Jörn, Hamburg 2007, s. 17–82.

³⁶ *Deutsche Hofordnungen des 16. und 17. Jahrhunderts*, t. 1, wyd. A. Kern, Berlin 1905, s. 99–184.

³⁷ M. Sczaniecki, *Główne linie rozwoju feudalnego państwa zachodniopomorskiego*, cz. 2, *Czas. Pr. Hist.*, 8, 1956, z. 1, s. 93–167.

³⁸ Omawiając dzieje Księstwa Pomorskiego w XVI–XVII w., przedstawił również problematykę ustroju i organizacji państwa Gryfitów, zob. B. Wachowiak, *Pomorze Zachodnie*, s. 651–1058.

³⁹ R. Gaziński, *Urzednicy centralni książeń szczecińskich w XVI i na początku XVII wieku*, *Kwart. HKM*, 69, 2021, z. 2, s. 161–178.

⁴⁰ L. Turek-Kwiatkowska, *Szczeciński sąd nadworny*, s. 107–136.

⁴¹ P. Gut, *Die Hofgerichte in Stettin*, w: *Die Pommerschen Hofgerichte*, s. 275–288.

⁴² O zasobie szczecińskiego archiwum: *Archiwum Państwowe w Szczecinie. Akta do 1945 roku. Przewodnik po zasobie archiwalnym*, oprac. R. Gaziński, P. Gut, M. Szukała, Warszawa–Szczecin 2002.

Wołoskich⁴³. Podstawowe dane o organizacji kancelarii zachowane są w ordynkach książęcych, m.in. z 1575 r.⁴⁴ Ponadto wykorzystano archiwalia ze Spuścizny Martina Wehrmanna⁴⁵, a także ze zbiorów: Rękopisy i Spuścizny oraz Loepera⁴⁶.

Uwagi wstępne

Za twórcę nowożytnej kancelarii pomorskiej dość powszechnie uważa się księcia Bogusława X (1474–1523). To on doprowadził do powstania na Pomorzu pod koniec XV w. nowoczesnej jak na ówczesne czasy książęcej administracji centralnej i terytorialnej⁴⁷. W przypadku tej pierwszej książę utworzył urzędy marszałka nadwornego (*Hofmarschall*), rentmistrza krajowego/podskarbiego (*Landrentmeister*) oraz kanclerza (*Kanzler*). Przy tym ostatnim urzędniku rozpoczęła działalność centralna w skali całego zjednoczonego państwa książęca kancelaria (*Fürstliche Kanzlei*)⁴⁸. Kanclerzowi podlegał również książęcy sąd nadworny⁴⁹. Administracja prowincjonalna składała się natomiast z zależnych od władcy i usuwalnych amtmanów zarządzających domenami książęcymi oraz nadzorujących mieszkającą w okolicach domen szlachtę (tzw. okręg amtmański). W przypadku interesującej nas kancelarii w czasach Bogusława X zreformowana została zarówno jej struktura, jak i tryb pracy. Obok protonotariusza i pisarzy w kancelarii pojawili się wówczas sekretarze, stanowiący jej merytoryczny rdzeń.

Wraz z podziałem Pomorza po śmierci Jerzego I (1531) na księstwa szczecińskie (Barnim IX) i wołoskie (Filip I) podwoił się garnitur pomorskich urzędników (po 1532). Każdy z wymienionych książąt powołał swojego marszałka, rentmistrza i kanclerza. W nowej sytuacji obok kancelarii funkcjonującej na szczecińskim zamku pojawiła się kancelaria wołoska, obsługująca nowo powstałe księstwo. Zwycięstwo na Pomorzu protestantyzmu w wersji luteranckiej (sejmik trzebiatowski w 1534 r.) spowodowało przejście przez Gryfitów własności kościelnej. W ręce książąt dostała się także domena biskupów kamińskich, na ziemiach której w połowie XVI w. ukształtowało się tzw. księstwo biskupie. Pierwszy władca dawnej domeny biskupiej – Jan Fryderyk (od 1557) powołał do życia własnych urzędników centralnych oraz nową kancelarię. W tej sytuacji na nowożytnym Pomorzu ukształtowały się ostatecznie trzy książęce kancelarie zorganizowane według wzorca z czasów Bogusława X i pracujące w identyczny lub zbliżony sposób⁵⁰.

Przedmiotem niniejszego studium jest organizacja pomorskich kancelarii książęcych w czasach nowożytnych. Autorzy starali się przede wszystkim ustalić liczebność i obowiązki personelu kancelaryjnego oraz oszacować dochody różnych kategorii urzędników, w tym pracowników pomocniczych, a także – na ile było to możliwe – określić ich skład stanowy. Ważna była także próba wskazania sposobów zatrudniania różnych osób w kancelariach książęcych. Uwzględniono także wyposażenie kancelarii oraz tryb pracy określony w ordynkach dworskich, a także koszty wytwarzania dokumentów w kancelariach. Artykuł stara się więc odpowiedzieć na następujące pytania: jak była zorganizowana kancelaria pomorska w czasach nowożytnych?, ile osób, jak długo i za jakie wynagrodzenie w niej pracowało?

⁴³ AP Szczecin, zesp. 65/2, Archiwum Książąt Szczecińskich (Stettiner Herzoglich Archiv) [dalej: AKS]; tamże, zesp. 65/3, Archiwum Książąt Wołoskich (Wolgaster Herzoglich Archiv) [dalej: AKW]; A. Łazarek, *Źródła do dziejów kancelarii*, s. 149–152.

⁴⁴ AP Szczecin, AKS I/3104 (Hofordnung 1575). Ordynacja została opublikowana w 1905 r., zob. *Deutsche Hofordnungen*, s. 106–155.

⁴⁵ AP Szczecin, zesp. 65/12, Spuścizna Martina Wehrmanna (Nachlass Martin Wehrmann) [dalej: SMW].

⁴⁶ AP Szczecin, zesp. 65/10, Zbiór Samuela Gottlieba Loepera (Loepersche Sammlung); A. Łazarek, *Źródła do dziejów kancelarii*, s. 152.

⁴⁷ M. Spahn, *Verfassung und Wirtschaftsgeschichte*, s. 9–28; H. Koch, *Beiträge zur innerpolitischen Entwicklung*, s. 7.

⁴⁸ AP Szczecin, AKS, sygn. I/3074, k. 4–5; F.L. Medem, *Das Königliche Provinzial-Archiv zu Stettin*, s. 34–35.

⁴⁹ L. Turek-Kwiatkowska, *Szczeciński sąd nadworny*, s. 109–110; P. Gut, *Die Hofgerichte in Stettin*, s. 276–278.

⁵⁰ M. Spahn, *Verfassung und Wirtschaftsgeschichte*, s. 81.

Wyposażenie i czas pracy

Funkcjonujące na Pomorzu od końca lat 50. XVI w. kancelarie ksiązące: szczecińska, wołogoska i biskupia, zostały usytuowane w głównych siedzibach panujących ksiąząt terytorialnych, to znaczy na zamkach w Szczecinie, Wołogoszczy i Koszalinie⁵¹. Na zamku szczecińskim w czasach Barnima IX kancelaria miała siedzibę w skrzydle środkowym, w części rozebranej w latach 1575–1577 w trakcie przebudowy rezydencji książęcej. Tu też znajdowała się Izba Rady (*Raths-Stube*), czyli sąd nadworny⁵². Po przebudowie zamku szczecińskiego w latach 1575–1582 kancelarię wraz z archiwum książęcym posadowiono w skrzydle wschodnim, które było bezpośrednio połączone z częścią południową rezydencji, czyli z tzw. Dużym Domem (*Grosses Haus*), w którym miały znajdować się – na piętrze – Wielka Sala (*Grosser Saal*) i – na parterze – Sala Dworu (*Hofsaal*), czyli najważniejsze pomieszczenia sprawowania władzy monarszej⁵³. W Wołogoszczy kancelaria była umiejscowiona w głównym skrzydle zamku w pobliżu wieży zamkowej, gdzie znajdowało się archiwum książęce. Natomiast w Koszalinie kancelaria znajdowała się na parterze skrzydła głównego klasztoru cysterek, który został przebudowany na siedzibę ksiąząt biskupów.

Omawiane kancelarie pozostały na tych miejscach nawet po wydzieleniu się z nich w drugiej połowie lat 70. XVI w. kancelarii sądowych wraz z osobnymi archiwami sądowymi⁵⁴. Właściwie do wymarcia dynastii Gryfitów (Bogusław XIV zmarł w 1637 r.) kancelarie książęce nie zmieniły miejsc funkcjonowania. W zachowanych aktach poksiażęcych nie znajdujemy niestety szczegółowych opisów wyglądu nowożytnych pomorskich kancelarii. Jedynie z pośrednich wzmianek wiadomo, że każda z nich wyposażona była w repozytoria (*Repositorium*), zamykane szafy (*Schappe*) i skrzynie (*Laden*)⁵⁵, w których przechowywano bruliony przygotowywanych pism, księgi kancelaryjne, pergamin, papier oraz przybory pisarskie. Tu też znajdowała się registratura bieżąca oraz biblioteka z poradnikami, dziełami prawniczymi, ordynkami policyjnymi i sądowymi, a także z dziełami historycznymi (w Wołogoszczy m.in. kronika Kantzowa, ale i kronika polska – *Chronica Poloniae*)⁵⁶. Ważnymi meblami znajdującymi się w każdej z kancelarii były wielkie stoły kancelaryjne, na których wykładano wszystkie materiały potrzebne do bieżącej pracy sekretarzy czy pisarzy. Czystopisy pism wychodzących i dokumenty sporządzano, podobnie jak w średniowieczu, na stojąco przy pulpitych. Wszystkie kancelarie posiadały ponadto ławy do siedzenia, odpowiednie oświetlenie oraz masywne drzwi zamykane na solidne zamki⁵⁷.

Kancelaria szczecińska, podobnie jak wołogoska i koszalińska, pracowały sześć dni w tygodniu. Według ordynku z 1545 r. sporządzonego dla kancelarii wołogoskiej pracę rozpoczynano o godz. 7 rano i trwać miała ona do godz. 9, a następnie po posiłku południowym od godz. 14 do 17⁵⁸. Z kolei szczeciński ordynek dworski z 1575 r. nakazywał, aby urzędnicy kancelarii pracowali od godz. 5 rano latem i 6 rano zimą do godz. 9.30 oraz po południu od godz. 13 do 16.30. Jednocześnie we wspomnianym

⁵¹ Do przebudowanego na siedzibę ksiąząt biskupów klasztoru cysterek w Koszalinie dawne archiwum biskupie przeniesiono z zamku w Karlinie w połowie lat 70. XVI w., R. Gaziński, *Archiwa ksiąząt Gryfitów*, s. 244–245; por. R. Simiński, *Czasy średniowiecza (1266–1523)*, w: *Dzieje Koszalina*, t. 1: *Do 1945 roku*, red. R. Gaziński, E. Włodarczyk, Koszalin 2016, s. 97–98; R. Gaziński, *W nowożytnym państwie pomorskim (1523–1653)*, w: tamże, s. 122–123.

⁵² AP Szczecin, SMW, sygn. 108, k. 15.

⁵³ Wyodrębnienie sądu nadwornego w Szczecinie w 1575 r. zbiegło się z jego przeniesieniem spowodowanym wspomnianą przebudową zamku. Siedzibą sądu był początkowo dwór opatów kołbackich (Abtshof) na Psiej Górcie (Röddenberg), a następnie od 1604 r. kamienica rodu von Ebersteinów przy ul. Farnej (Grosse Domstrasse), P. Gut, *Zamek Ksiąząt Pomorskich w Szczecinie jako centrum władzy książęcej i państwowej w czasach dawnych i współcześnie*, w: *Karty z dziejów zamku książęcego w Szczecinie*, t. 2, red. K. Pencarski, Szczecin 2021, s. 105–134.

⁵⁴ Proces wydzielenia się sądów nadwornych rozpoczął się w pełni w połowie lat. 70. XVI w. i objął wszystkie trzy władztwa Gryfitów, L. Turek-Kwiatkowska, *Szczeciński sąd nadworny*, s. 115–118; P. Gut, *Die Hofgerichte in Stettin*, s. 227–228.

⁵⁵ AP Szczecin, AKW, sygn. 401, k. 1, 47.

⁵⁶ Tamże, k. 74–85.

⁵⁷ Tamże, k. 86.

⁵⁸ Już w propozycji ordynku dworskiego z 1542 r. zapisano czas pracy kancelarii wołogoskiej od godz. 7 do 10 i od godz. 14 do 17, AP Szczecin, AKW, sygn. 400, k. 12–12v; M. Wehrmann, *Wolgastische Kanzleiordnung*, s. 17–18.

ordynku zaznaczono, że kopiści mieli pracować aż do zakończenia pracy wyznaczonej na dany dzień (przepisania/napisania nakazanych dokumentów). Ponadto w osobistych sprawach książąt lub sprawach pilnych sekretarze bądź kopiści mieli pracować na każde polecenie kanclerza, niezależnie od pory dnia czy nocy („schuldig und verhaftet sein, nach Anordnung und Befehl des Kanzlers die Schreiben und Kopien bei Tag und Nacht zu fertigen”)⁵⁹.

Kancelarie były zamknięte we wszystkie niedziele oraz święta kościelne obchodzone na pomorskich dworach. Szczególnie w okresie jesienno-zimowym kancelarie używały obok kościołów zamkowych najwięcej świec spośród wszystkich urzędów funkcjonujących w otoczeniu książąt. W Szczecinie co tydzień dostarczano ich (według zarządzenia Jana Fryderyka z listopada 1588 r.) do kancelarii łącznie 28⁶⁰.

Stanowiska pracy i liczebność personelu

Ordynek dworski dla Księstwa Wołogoskiego z 1545 r. określał skład kancelarii. Na jej czele stał kanclerz, następnie wymieniano sekretarza i zastępcę kanclerza w jednej osobie, którym był rentmistrz krajowy (*Landrentmeister*), dalej jednego pomocnika rentmistrza (*Knecht*), sekretarza sądowego (*Gerichts Sekretarien*) oraz jego zastępcę (*Substituten*). Personel kancelarii uzupełniało trzech sekretarzy ekspedycji, ich dwóch zastępców (*Substituten*), a także służący kancelarii (*Kanzleien-Diener*). W kancelarii tej pracowało więc 11 osób. Wspomniani paziowie czy też zastępcy mieli być dopuszczani do wszystkich czynności w kancelarii⁶¹. Z kolei według ordynku Barnima IX z 1541 r. dla dworu szczecińskiego kancelaria składała się z kanclerza, czterech pisarzy kancelarii („vier Cantzleyschreiber”), dwóch pisarzy sądowych („zwen Schreiber, die des Gerichts vnd des gemeynen Schreybens so derselben fürfelt, werden sollen”), a także pomocnika (*Gehilfe*) będącego registratorem („der die Acta aufsicht verwardt”). Dalej ordynek w składzie kancelarii wymieniał jeszcze rentmistrza krajowego (*Landrentmeister*) i służącego kancelarii (*Kanzleidiener*), co daje w sumie 10 osób⁶². Natomiast według projektu ordynku z 1559 r. kancelaria szczecińska miała być obsadzona przez kanclerza, czterech sekretarzy, pisarza sądowego, kopistę i służącego, a więc 8 osób⁶³. Następny ordynek księcia szczecińskiego Barnima IX z 1560 r. wymieniał następujący skład kancelarii: kanclerz, trzech sekretarzy (Martin Zitzow, Johann Hagemeister⁶⁴, Hans Lutzow)⁶⁵, protonotariusz (Jürgen Rahmel⁶⁶), pisarz sądowy, pisarz-kopista, woźny dbający o porządek oraz służący kancelarii (*Kantzlei Diener*) – razem 9 osób⁶⁷. W składzie kancelarii wołogoskiej kilka lat

⁵⁹ Hofordnung, 1575 r., w: *Deutsche Hofordnungen*, s. 111, 113; F. Hasenritter, *Die pommersche Hofordnungen*, s. 168. W ordynku z 1624 r. wspomniano również, że sekretarze i kopiści powinni pracować aż do wykonania wszystkich ekspedycji poleconych na dany dzień, Hofordnung, 1624 r., w: *Deutsche Hofordnungen*, s. 160; F. Hasenritter, *Die pommersche Hofordnungen*, s. 171.

⁶⁰ AP Szczecin, AKS, sygn. I/3110, s. 5.

⁶¹ Tamże, AKW, sygn. 400, k. 12v–13; M. Wehrmann, *Wolgastische Kanzleiordnung*, s. 18.

⁶² AP Szczecin, AKS, sygn. I/3074, k. 4–7; H. Koch, *Beiträge zur innerpolitischen Entwicklung*, s. 75.

⁶³ AP Szczecin, SMW, sygn. 39, s. 12, 19, 23; zob. tamże, AKS, sygn. I/3076, k. 196, 193, 187.

⁶⁴ Johann Hagemeister (1502–1569), teolog, profesor na uniwersytecie w Greifswaldzie, pastor w Trzebiatowie i Karlinie, sekretarz książęcy, Th. Pyl, *Hagemeister, Johannes*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 10, Leipzig 1879, s. 330–331.

⁶⁵ W innym odpisie ordynku z 1560 r. jako sekretarze występują: Erasmus Gusen, Henning Altenkrieg, Jochim Hagemeister, a jako protonotariusz Joachim Borcke, AP Szczecin, AKS, sygn. I/3163, s. 66.

⁶⁶ Jürgen (Georg) Rahmel, sekretarz książęcy, protonotariusz na dworze Barnima IX, prawdopodobnie też rotmistrz kontyngentu wojsk wysłanych przez książąt pomorskich w 1535 r. cesarzowi na wojnę z Turcją, P. Friedeborn, *Historyczny opis miasta Szczecina [z 1613 roku]*, t. 1, tłum. R. Simiński, J. Grzelak, A. Gut, M. Cieśluk, oprac. E. Rymar, J. Grzelak, P. Gut, R. Simiński, A. Gut, M. Cieśluk, Szczecin 2022, s. 199.

⁶⁷ AP Szczecin, AKS, sygn. I/3079, s. 57. Taki sam skład personalny kancelarii szczecińskiej został odnotowany w 1559 r., tamże, sygn. I/3076, s. 54–55, 414–420. W niektórych spisach personelu kancelaryjnego z czasów Barnima IX wymienia się trzech pisarzy kancelarii bez rozróżnienia ich zadań, np. pisarz sądowy lub pisarz-kopista. Wspomniani trzej pisarze to: Friedrich Falcke, Nicolas (Clawefß) Zumnitz i Andreas Nogat, tamże, sygn. I/3101, s. 20. Z kolei M. Spahn, *Verfassung und Wirtschaftsgeschichte*, s. 84, podał, że w 1560 r. w kancelarii oprócz kanclerza pracowało od dwóch do czterech sekretarzy, często wykorzystywanych w sprawach poza krajem, dalej dwóch pisarzy sądowych oraz kopista, a także woźny (*Botenmeister*) i pięciu posłańców (*Boten*). Ponadto byli w kancelarii paziowie (*Edelknaben*), a także służący (*Famulus*).

wcześniej prócz kanclerza pracowali jeszcze rentmistrz krajowy, dwóch sekretarzy, sekretarz sądowy, kopista i woźny/służący (*Famulus*), łącznie 7 osób⁶⁸. W połowie lat 70. XVI w., po wydzieleniu sądu nadwornego, kancelarię szczecińską oprócz kanclerza obsługiwało nadal trzech sekretarzy, a obok nich trzech kopistów i służący kancelarii, co daje 8 osób⁶⁹.

Natomiast według ordyнку Jana Fryderyka z 1579 r. skład personalny kancelarii książęcej szczecińskiej składał się z kanclerza, dwóch sekretarzy, pisarza-kopisty, woźnego i jego pomocnika – łącznie 6 osób⁷⁰. Później, w 1598 r., liczba sekretarzy kancelarii została ponownie zwiększona do trzech⁷¹, podnosząc liczbę pracowników kancelarii do 7 osób. Taka liczba sekretarzy oraz personelu kancelaryjnego (pisarz, woźny i jego pomocnik) przetrwała w kancelarii szczecińskiej prawdopodobnie do końca panowania Gryfitów⁷². Warto dodać, że w ordyńku Bogusława XIV z 1624 r. nie określono już liczby pracowników kancelarii szczecińskiej⁷³.

Z kolei w Wołogoszczy kancelaria książęca w 1560 r. składała się tylko z kanclerza, dwóch sekretarzy, kopisty (*Copist*), pisarza sądowego (*Gerichtsschreiber*) oraz służącego (*Famulus*). Ponadto pracę ich wspierał rentmistrz krajowy, co daje 7 osób⁷⁴. W 1603 i ponownie w 1613 r. książę wołogoski Filip Juliusz połączył kancelarię książęcą i sądu nadwornego. W skład tego organu w 1603 r. wchodził zatem kanclerz, zarządca kancelarii (*Kanzleiverwalter*), dwóch radców dworu, rentmistrz krajowy, adwokat, protonotariusz, czterech sekretarzy i siedmiu innych służących kancelarii, tworzących razem grono 18 osób. Z kolei w 1613 r. w tym książęcym urzędzie pracowali: kanclerz, zarządca sądu nadwornego, sześciu radców dworu i asesorów sądu nadwornego, protonotariusz, archiwista, czterech sekretarzy, registrator, czterech kopistów, posłaniec konny sądowy i dwóch woźnych kancelarii – razem 21 osób⁷⁵.

Cennik usług

Kancelaria książęca obok obsługi panującego pracowała także na rzecz urzędów funkcjonujących na zamku szczecińskim, wołogoskim czy koszalińskim. Mogła też – za odpowiednią opłatą – sporządzać pisma i dokumenty na zlecenie osób trzecich, co stanowiło dodatkowe źródło dochodu dla jej pracowników.

Cennik opłat za czynności kancelaryjne (*Ordnung für Briefgeld*) wydał już Bogusław X. Według tej taryfy odbiorca listu lennego (*Lehnbrief*) potwierdzającego nabycie dóbr lennych w formie dziedziczenia musiał uiścić opłatę 1 guldena od każdych 10 guldenów wartości przekazywanych dóbr (10% wartości dóbr). Podobną cenę miał dokument nadający dobra ziemskie nowemu lennikowi (*Gnaden Lehn*). Z kolei miasta pomorskie za potwierdzenie każdego przywileju wносиły do kasy książęcej 1 guldena. Wyroki sądowe obłożone były opłatą 1 guldena przy przedmiocie sporu do 50 guldenów, a powyżej tego opłata kancelaryjna wzrastała do 2 guldenów⁷⁶. Zarządzenie Bogusława X było trwałym dokumentem.

⁶⁸ AP Szczecin, AKW, sygn. 443, k. 71–86v. Na doklejonej notatce (k. 75) o nieokreślonej dacie spis urzędników kancelarii obejmuje kanclerza, administratora sądu nadwornego, protonotariusza, czterech sekretarzy, czterech kopistów i famulusa.

⁶⁹ Ordynek ten wydzielił odrębną kancelarię sądu nadwornego z protonotariuszem, sekretarzem i kopistą, Hofordnung, 1575 r., w: *Deutsche Hofordnungen*, s. 112; F. Hasenritter, *Die pommersche Hofordnungen*, s. 170.

⁷⁰ Widać wyraźnie, że kancelarię książęcą uszczuplono o personel kancelarii sądowej, który składał się z protonotariusza, pisarza i pomocnika (razem trzy osoby). Ponadto w składzie sądu nadwornego był jego przewodniczący (*Verwalter*) i skład orzekający złożony z dwóch asesorów (M. Spahn, *Verfassung und Wirtschaftsgeschichte*, s. 86, podaje trzech asesorów i dwóch nadzwyczajnych radców/referendarzy), AP Szczecin, AKS, sygn. I/3078, s. 59–60. Według M. Spahna, *Verfassung und Wirtschaftsgeschichte*, s. 84, w sądzie nadwornym powołano także etat archiwisty oraz registratora.

⁷¹ Byli to: Anthonius Petersdorf, Jurge Ramell i Henning Weßke, AP Szczecin, AKS, I/3114, s. 9.

⁷² Trzech sekretarzy jest wzmiankowanych np. w 1621 r. Byli to: Gert Forst, Friedrich Bedke i Thomas Beyer, tamże, sygn. I/3117, s. 9.

⁷³ Hofordnung, 1624 r., w: *Deutsche Hofordnungen*, s. 160.

⁷⁴ AP Szczecin, AKW, sygn. 429, k. 25–26, 72–73, 81–82.

⁷⁵ Tamże, sygn. 545, k. 117–117v; tamże, sygn. 492, k. 6–7; F. Hasenritter, *Die pommersche Hofordnungen*, s. 170.

⁷⁶ AP Szczecin, AKW, sygn. 443, k. 88–90; tamże, SMW, sygn. 49, s. 309–310.

Potwierdzał je projekt ordynku dworskiego z Wołogoszczy z 1542 r., a w 1551 r. na dworze wołoskim nadal obowiązywała przytoczona wyżej taksa⁷⁷.

Szczegółowe taksy kancelarii szczecińskiej, wołoskiej i koszalińskiej przyjęto na sejmiku w Woliwie w 1569 r. Taryfa ustalona w tym roku przewidywała m.in.: za przepisanie listu – pół florena, za wystawienie paszportu – 1 floren, za wystawienie dokumentu opiekuńczego – 1 floren, za dokument przekazujący dobra o wartości do 1000 florenów – 1 floren, a za każde następne 1000 florenów wartości przepisywanych dóbr – dodatkowe 2 floreny, za dokument sprzedaży dóbr o wartości do 1000 florenów – 2 floreny, a za każde następne 1000 florenów wartości sprzedawanych dóbr – 3 floreny, za napisanie listu lennego – 10 florenów i wreszcie za konfirmację przywileju – 20 florenów⁷⁸. Z kolei taksa kancelaryjna z 1579 r. przewidywała m.in.: za przepisanie listu – 2 floreny, za napisanie nowego listu – 10 florenów, za wydanie przywileju – 20 florenów, za wypisanie paszportu – 1 floren, a za przygotowanie listu lennego – 10 florenów⁷⁹. Zaznaczyć należy, że we wspomnianych taksach zapisano również, iż biedni poddani (*armen Leute*) mogli liczyć na ulgi. Paszporty lub dokumenty opiekuństwa mogli oni otrzymać z łaski książęcej bez uiszczania opłat⁸⁰.

Waluty

1 floren pomorski (gulden) = 1 gulden reński = 48 szylingów sundzkich (po 1489) = 64 oczek zięby (*Vinckenaugen*) = 24 szylingi lubeckie (1610)

1 talar Rzeszy (*Reichstaler*) = 32 szylingi lubeckie = 28 srebrnych groszy = 1 floren, 9 grajcarów (*Kreuzer*)

1 srebrny grosz = 2 szylingi, 8 fenigów

Źródło: R. Biederstedt, *Münzen, Gewichte und Masse in Vorpommern im 16. Jahrhundert. Ein Beitrag zur historischen Metrologie der südlichen Ostseeküste*, „Baltische Studien”, 80, 1994, s. 44–47.

Obowiązki zatrudnionych

Na czele nowożytnej kancelarii pomorskiej bez względu na księstwo, w którym działała, tzn. wołoskie, szczecińskie czy biskupie, stał zawsze kanclerz, odpowiednio: wołoski, szczeciński lub biskupi. Przed objęciem funkcji każdy z kanclerzy zawsze składał przysięgę panującemu księciu, zobowiązując się do wiernej służby oraz do zachowania tajemnicy o sprawach poruszanych w korespondencji książęcej. Do jego podstawowych obowiązków należał nadzór nad kancelarią rozumiany jako codzienne jej otwieranie i zamykanie, aktywne uczestniczenie w procesie sporządzania dokumentów, ich uwierzytelnianie oraz patronat nad osobami pracującymi w kancelarii⁸¹. Do połowy lat 70. XVI w. kanclerze przewodniczyli również sądom nadwornym, a zatem podległe im kancelarie uczestniczyły także w procesie tworzenia akt sądowych. W chwili gdy ostatecznie pod koniec lat 70. XVI w. wykształciły się na Pomorzu sądy nadworne i otrzymały osobnych przełożonych (*Verwalter*), kanclerz nadal miał prawo i obowiązek nadzorować pracę tych najważniejszych w poszczególnych księstwach sądów („die Oberinspektion dass Hoffgericht haben”)⁸². Należy w tym miejscu dodać, że kancelaria książęca nie tylko obsługiwała panującego i do pewnego momentu sąd nadworny, ale również i inne urzędy funkcjonujące przy księciu⁸³.

⁷⁷ Tamże, AKW, sygn. 400, k. 13; tamże, sygn. 443, k. 88–90; M. Wehrmann, *Wolgastische Kanzleiordnung*, s. 17–18; F. Hasenritter, *Die pommersche Hofordnungen*, s. 169.

⁷⁸ AP Szczecin, AKS, sygn. I/3101, s. 267–270; F. Hasenritter, *Die pommersche Hofordnungen*, s. 171.

⁷⁹ AP Szczecin, AKS, sygn. I/3078, s. 71–77. Według R. Petscha, *Verfassung und Verwaltung*, s. 108, w 1600 r. w kancelarii pobierano przy listach lennych 1 florena za każde 20 florenów odnowionego lenna, a przy nowym lennie pobierano wskazaną takse za każde 10 florenów.

⁸⁰ F. Hasenritter, *Die pommersche Hofordnungen*, s. 171.

⁸¹ O pilnowaniu porządku w kancelarii i dbaniu o jej stan zapisano już w propozycji organizacji tego urzędu z 1523 r., AP Szczecin, AKW, sygn. 407, k. 2; tamże, AKS, sygn. I/3074, s. 7–8; tamże, sygn. I/3078, s. 20, 54, 59; tamże, sygn. I/3163, s. 63–66; M. Spahn, *Verfassung und Wirtschaftsgeschichte*, s. 83–84.

⁸² AP Szczecin, AKS, sygn. I/3113, s. 89; tamże, AKW, sygn. 443, k. 71–75.

⁸³ Tamże, AKS, sygn. I/3101, s. 258.

Kanclerz był zobowiązany do stałego kontaktu z władcą, którego szczegółowo informował o wpływającej i ekspediowanej korespondencji, a także o sprawach toczących się przed sądem nadwornym. Ponadto kanclerz uzgadniał z panującym treść każdego dokumentu sporządzanego w kancelarii.

Zastępcą kanclerza w kancelarii był notariusz (*Notarius*) lub protonotariusz (*Protonotarius*), który odpowiadał za zgodne z dyktatem przygotowywanie dokumentów lub redakcję pism. Nadzorował również pracę kancelarii w czasie nieobecności kanclerza i był zobowiązany wykonywać na jego zlecenie kopie różnego rodzaju dokumentów⁸⁴. Od około połowy XVI w. protonotariusz stał się osobą odpowiedzialną za funkcjonowanie sądu nadwornego. Uzgadniał z kanclerzem terminy rozpraw, przygotowywał pozwycie dla stron wiodących spór, protokołował przebieg procesu, spisywał wyroki oraz sporządzał wypisy z akt sądowych⁸⁵. Obowiązkowo uczestniczył w posiedzeniach sądu. Od połowy w XVI w. był również odpowiedzialny za archiwum sądowe umieszczone bezpośrednio przy kancelarii. Miał dbać o kompletność akt sądowych, które dostarczał na posiedzenia sądu, gdy było to konieczne. W archiwum sądowym przechowywano przede wszystkim akta zamkniętych już spraw sądowych. Można było wypożyczać je tylko na potrzeby prokuratorskie po złożeniu pisemnej deklaracji oraz wypisaniu rewersu⁸⁶. Protonotariusz pobierał także taksy sądowe oraz był zobowiązany do zachowania tajemnicy o sprawach, które znajdowały się w aktach. Wreszcie miał on zakaz przyjmowania jakichkolwiek podarków.

Trzon merytoryczny kancelarii stanowili sekretarze (*Secretarien*), a jeden z nich, tzw. pierwszy sekretarz (najstarszy stażem pracy), od końca lat 70. XVI w. pełnił funkcję zastępcy kanclerza. Sekretarze byli osobami wykształconymi, najczęściej absolwentami studiów prawnych. Ich podstawowym zadaniem było sporządzanie na polecenie kanclerza pism odpowiednio zredagowanych pod względem prawnym. Doradzali oni także kanclerzowi w sprawach merytorycznych, sugerując sposób ich rozwiązania. To oni sporządzali bruliony odpowiedzi, akceptowane następnie przez księcia i będące podstawą czystopisu. Czasami pisali także czystopisy pism wychodzących. Do ich obowiązków należała również rejestracja napływającej korespondencji (choć nie mieli oni prawa jej otwierać) oraz rejestrowanie pism wychodzących w odpowiedniej księdze/dzienniku korespondencyjnym. Oczywiście byli oni zobowiązani do zachowania tajemnicy o sprawach, które znajdowały się w korespondencji przechodzącej przez ich ręce. Najczęściej najmłodszy stażem pracy sekretarz był także odpowiedzialny za archiwum książęce umieszczone przy kancelarii (od końca lat 70. XVI w. osobne od archiwum sądowego). Na dworze w Wołogoszczy powołano dodatkową funkcję szefa archiwum (*Archivdirektor*)⁸⁷, ale równocześnie zatrudniony był tu registrator (*Registrator*)⁸⁸. Z kolei w Szczecinie opiekun archiwum książęcego Jacob Frost⁸⁹ został powołany na radcę książęcego, a także od 1623 r. pełnił funkcję pierwszego kanonika w Kuratorium Pedagogium Książęcego (*Fürstliches Pädagogium*)⁹⁰. Dodatkowo sekretarze do końca lat 70. XVI w. stanowili skład orzekający sądu nadwornego, na czele którego stał kanclerz⁹¹.

W kancelarii pracowali też pisarze-kopiści (*Copysten*), najczęściej od jednego do czterech. Do ich podstawowych obowiązków należało sporządzanie czystopisów dokumentów wychodzących, które

⁸⁴ Tamże, sygn. I/3082, s. 13–14.

⁸⁵ Tamże, sygn. I/3076, s. 76–79, 424–425.

⁸⁶ Tamże, sygn. I/3079, s. 49–50, 60–66.

⁸⁷ Godność *Archivdirektor* była tytułarna, nadawana wójtom krajowym rugijskim (*Landvogt von Rügen*) jako prestiżowa i dająca dodatkowe dochody.

⁸⁸ AP Szczecin, AKW, sygn. 443, k. 79–81; R. Petsch, *Verfassung und Verwaltung*, s. 106–107. O dyrektorze archiwum w Wołogoszczy i jego pomocniku – administratorze archiwum, zob. R. Gaziński, *Archiwa ksiąząt Gryfitów*, s. 240.

⁸⁹ Jacob Frost (1580?–1635), prawnik, sekretarz i archiwista na dworze szczecińskim, od 1623 r. także radca i dyplomata książęcy, pisarz, autor mów pogrzebowych i weselnych, P. Friedeborn, *Historyczny opis miasta Szczecina [z 1613 roku]*, t. 3, s. 162.

⁹⁰ Przysięga archiwisty Jacoba Forsta: J. Podrański, *Przysięga szczecińskiego nadwornego archiwisty z 1613 roku*, „Szczeciński Informator Archiwalny”, 10, 1996, s. 10–11; P. Gut, *Das Stettiner Pädagogium in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, w: *Pommern im ersten Drittel des 17. Jahrhunderts. Das Land am Meer in seinem Goldenen Zeitalter oder einen Schritt vor dem Abgrund?*, red. N. Jörn, Wien–Köln 2024, s. 229.

⁹¹ AP Szczecin, AKS, sygn. I/3079, s. 57–59; tamże, sygn. I/3076, s. 414–420; tamże, sygn. I/3163, s. 66–68; tamże, sygn. I/3101, s. 265.

następnie były uwierzytelniane przez kanclerza i ekspediowane do określonych odbiorców. Ponadto pisarze-kopiści byli zobowiązani do sporządzania kopii wszystkich wysyłanych przez kancelarię dokumentów i pism. Mieli także obowiązek stałego przebywania w kancelarii w godzinach jej pracy. Ich również obowiązywała tajemnica co do treści sporządzanych pism⁹².

Wśród osób zatrudnionych w kancelarii był też woźny/sługa kancelarii (*Kancelei sauber* lub *Famulus*) do którego obowiązków należało przede wszystkim dbanie o czystość w pomieszczeniu kancelaryjnym. Sprzątał on całą kancelarię, dbał o odpowiednie ułożenie materiałów pisarskich oraz dokumentów, które były w trakcie sporządzania lub też nie przekazano ich jeszcze do archiwum. Po zakończeniu pracy kancelarii był zobowiązany zamykać dokumenty w specjalnej szafie. Woźny otwierał i zamykał kancelarię w obecności kanclerza. Pilnował, aby w kancelarii nie przebywały niepowołane osoby⁹³. Pełnił również funkcję gońca przynoszącego listy adresowane do księcia (nieotwarte) lub poszczególnych urzędników (otwarte)⁹⁴. Dodatkowo był odpowiedzialny za porządek i czystość w archiwum i dbał o odpowiednie ułożenie akt. Oprócz kancelarii woźny sprzątał także salę posiedzeń rady książęcej (*Rathstube*), która pełniła wówczas funkcję miejsca posiedzeń sądu nadwornego⁹⁵. Do pomocy miał służącego kancelarii (*Knecht, Kanzleidiener*), który wykonywał wszystkie jego polecenia. Zazwyczaj to pomocnik pod okiem woźnego sprzątał kancelarię oraz salę posiedzeń rady. Bywał też posłańcem w różnych sprawach kancelarii⁹⁶.

Wynagrodzenia

Najważniejszym zagadnieniem tej części artykułu jest wysokość i struktura dochodów osób pracujących w kancelarii. Stojący na czele kancelarii kanclerz otrzymywał zdecydowanie największe wynagrodzenie. Przykładowo Otto von Ramin⁹⁷, kanclerz Jana Fryderyka, pobierał w latach 80. XVI w. roczny deputat w naturaliach obejmujący 2 winsple żyta, 2 winsple jęczmienia, 8 fadów drewna opałowego (z książęcych domen) oraz 1 woła, 6 owiec, 3 świny, beczkę masła i beczkę sera (z kuchni książęcej)⁹⁸. Ponadto kanclerz miał darmowe mieszkanie na zamku, pełne wyżywienie przy książęcym stole, prawo do trzymania trzech koni w książęcej stajni oraz do letniego i zimowego ubrania. Wreszcie otrzymywał 200 talarów w monecie. Mógł zrezygnować z przyznanych mu przywilejów stołu, mieszkania i ubrania, zmieniając je na ekwiwalent pieniężny, np. w 1598 r. kanclerz Kasper von Wolde⁹⁹ pobierał kwartalny ekwiwalent za wspomniane przywileje w wysokości 51 guldenów i 48 szylingów oraz dodatkowo otrzymywał kwartalny deputat złożony z 3 szefli żyta i 3 beczek piwa¹⁰⁰. W 1612 r. kanclerz Mathias Carnitz otrzymywał rocznie 400 talarów w pieniądzu, miał prawo do letniego i zimowego ubrania, możliwość utrzymania na koszt księcia 4 koni oraz 4 służących. Ponadto Carnitzowi zapewniono darmowe mieszkanie na zamku, wyżywienie przy książęcym stole oraz deputat wynoszący rocznie 3 winsple żyta, 3 winsple jęczmienia, 2 szefle grochu, 1 woła, 10 owiec, 10 jagniąt, 6 świń, 30 gęsi, 30 kur, beczkę masła, beczkę

⁹² Tamże, sygn. I/3079, s. 66; tamże, sygn. I/3076, s. 428; tamże, sygn. I/3078, s. 66–67; tamże, sygn. I/3163, s. 68; tamże, sygn. I/3101, s. 265–266; AP Szczecin, AKW, sygn. 443, k. 82.

⁹³ AP Szczecin, AKS, sygn. I/3076, s. 80; tamże, sygn. I/3078, s. 68–70; tamże, sygn. I/3163, s. 68–69.

⁹⁴ Tamże, sygn. I/3079, s. 67–68.

⁹⁵ Tamże, sygn. I/3076, s. 425–430; AP Szczecin, AKW, sygn. 443, k. 83–83v.

⁹⁶ M. Spahn, *Verfassung und Wirtschaftsgeschichte*, s. 84.

⁹⁷ Otto von Ramin (1536–1610), wychowawca i marszałek dworu księcia Jana Fryderyka, następnie radca dworu księcia Juliusza Brunszwickiego i Joachima Fryderyka, administratora arcybiskupstwa magdeburgskiego, od 1571 r. kanclerz na dworze księcia szczecińskiego Jana Fryderyka, kanonik i dziekan kapituły w Kamieniu Pomorskim, P. Friedeborn, *Historyczny opis miasta Szczecina [z 1613 roku]*, t. 3, s. 170.

⁹⁸ Zachowały się wykazy deputatów kanclerza Ottona von Ramina z lat 1587 i 1588, AP Szczecin, AKS, sygn. I/3110, s. 17–24, 27.

⁹⁹ Kasper von Wolde (?–1605), administrator sądu nadwornego w Szczecinie, następnie kanclerz książąt Jana Fryderyka i Barnima X, P. Friedeborn, *Historyczny opis miasta Szczecina [z 1613 roku]*, t. 3, s. 173.

¹⁰⁰ AP Szczecin, AKS, sygn. I/3114, s. 23.

sera, beczkę soli, 2 beczki węgory, 2 beczki śledzi oraz 16 fadów drewna opałowego¹⁰¹. W 1630 r., już pod koniec istnienia państwa Gryfitów, roczny deputat kanclerza Wilhelma von Kleista¹⁰² wynosił 3 winsple żyta, 3 winsple jęczmienia, 6 łasztów owsa, 3 szefle gryki, 2 szefle grochu, 1 woła, 10 owiec, 10 jagniąt, 6 świń, 30 gęsi, 30 kur, beczkę masła, beczkę soli luneburskiej, pół beczki sera, pół beczki węgory oraz 12 fadów drewna opałowego¹⁰³. Dodatkowo otrzymywał wynagrodzenie w pieniądzu w wysokości 400 florenów rocznie oraz ekwiwalent pieniężny za ubranie. Poza tymi stałymi dochodami kanclerzowi przysługiwały udziały w opłatach wnoszonych w kancelarii przez zainteresowane strony¹⁰⁴.

Miary i wagi

1 łaszt (towarów sypkich, np. zboże) = 4 winsple (wisple) = 8 dromptów = 32 beczki = 96 szefli = 3792 litry
 1 szefel = 34,7 do 54,9 litrów
 1 łaszt (towary masowe) = 12 beczek (masło, mięso) = 15–18 beczek (sól)
 1 fad = ok. 4 metrów sześciennych drewna
 1 fass piwa = 3 beczki = 1 ohm
 1 beczka = 4 kwart (4 Viertel) = 8 achtli (Achtel) = 64 kany (Kannen) = ok. 115 litrów
 1 beczka ryb = 1000 sztuk śledzi = 240 funtów
 1 funt = 0,477 lub 0,486 kg

Źródło: R. Biederstedt, *Münzen, Gewichte und Masse in Vorpommern im 16. Jahrhundert. Ein Beitrag zur historischen Metrologie der südlichen Ostseeküste*, „Baltische Studien”, 80, 1994, s. 47–51.

W 1560 r., w czasach Barnima IX, protonotariusz Jurgen Ramel pobierał 25 talarów wynagrodzenia i miał prawo do przywilejów, na które składały się darmowe mieszkanie, wyżywienie przy książęcym stole, prawo do letniego i zimowego ubrania oraz bliżej nieokreślony w aktach deputat¹⁰⁵. Natomiast w 1630 r. protonotariusz Jodocus Neumarck¹⁰⁶ oprócz 100 florenów otrzymywał deputat w wysokości 1 winspla żyta, 1 winspla jęczmienia, 4 owiec, 3 świń oraz ćwierci beczki masła¹⁰⁷.

Dobre uposażenie otrzymywali także sekretarze kancelarii. W 1557 r. w kancelarii szczecińskiej na stanowisku sekretarza został zatrudniony dr Johan Falcken¹⁰⁸. Ponadto miał on wejść do składu orzekającego sądu nadwornego. W formie wynagrodzenia za usługi pobierał 150 florenów rocznie w pieniądzu, miał też prawo do trzymania w stajni książęcej 2 koni, a także dostał deputat wynoszący 12 szefli żyta oraz stosowną ilość drewna opałowego. Dodatkowo za zasiadanie w sądzie otrzymywał jeszcze 30 florenów¹⁰⁹. Z kolei sekretarzowi kancelarii Lucasowi Hagemestrowi 18 XI 1588 książę przyznał obok wynagrodzenia w pieniądzu (150 florenów) deputat wynoszący 1 winspel żyta, 1 woła, 4 owce, 4 świnię, 1 kwartę masła, 6 fas piwa oraz 6 fur drewna opałowego¹¹⁰. Przywileje stołu, mieszkania czy ubrania przyznane przez księcia sekretarzom, w tym również deputat w naturaliach, mogły być częściowo

¹⁰¹ Tamże, sygn. I/3117, s. 73–78, 287–288. Na podanych stronach niektóre wielkości przyznanych wiktuałów nieco się od siebie różnią.

¹⁰² Wilhelm von Kleist (?–1636), dziedzic Motarzyna, od 1598 r. studiował w Pedagogium w Szczecinie, następnie na uniwersytecie w Jenie, radca ziemski, referendarz, a od 1611 r. radca sądu nadwornego w Szczecinie, od 1620 r. jego dyrektor, od 1623 r. kanclerz Księstwa Szczecińskiego, od 1628 r. dziekan kapituły w Kamieniu Pomorskim, G.H. Kypke, *Geschichte des Geschlechts von Kleist*, t. 3, cz. 3, oprac. S. von Kleist, Hamm 2020, s. 291–292.

¹⁰³ AP Szczecin, AKS, sygn. I/3160, s. 18, 43.

¹⁰⁴ F. Hasenritter, *Die pommersche Hofordnungen*, s. 171.

¹⁰⁵ AP Szczecin, AKS, sygn. I/3101, s. 20.

¹⁰⁶ Jodocus Neumarck (1589–1641) urodził się w Gdańsku, studiował w tamtejszym gimnazjum, a następnie na uniwersytetach w Wittenberdze, Giessen i Heidelbergu, pracował w Sądzie Kameralnym Rzeszy w Spirze, od 1619 r. był referendarzem w sądzie nadwornym w Szczecinie, od 1628 r. protonotariuszem tego sądu, a także prowizorem pedagogium książęcego i kościoła Mariackiego w Szczecinie, A. Michalska, *Jodocus Neumarck*, w: *Pomeranica.pl*, <https://pomeranica.pl/wiki/Jodocus_Neumarck> [dostęp: 10.06.2024].

¹⁰⁷ AP Szczecin, AKS, sygn. I/3160, s. 53.

¹⁰⁸ Johann Falcken, doktor prawa, sekretarz na dworze księcia Barnima IX Starego, następnie radca oraz kanclerz, tamże, sygn. I/1884.

¹⁰⁹ Tamże, sygn. I/3080, s. 455–465, 479–481.

¹¹⁰ Tamże, sygn. I/3109, s. 92.

zamieniane na pieniądze. W 1598 r. każdy z trzech sekretarzy kancelarii pobierał kwartalnie za mieszkanie i ubranie z kasy książęcej 15 guldenów i 48 szylingów¹¹¹. Gdy w 1621 r. na stanowisku sekretarza kancelarii i archiwisty został zatrudniony Jacob Frost, pobierał on rocznie 100 florenów w pieniądzu, miał prawo do przywilejów stołu, mieszkania i ubrania (co mógł wymienić na ekwiwalent pieniężny) oraz dostał deputat w wysokości 1 winspla żyta, 1 winspla jęczmienia, 1 woła, 2 świń, 3 owiec, 2 achtili masła oraz 3 fadów drewna opałowego¹¹².

W kancelarii, podobnie jak w każdym innym urzędzie, zauważana jest rotacja zatrudnionych w niej osób. Na porządku dziennym było także dążenie do uzyskiwania przez jej pracowników jak najwyższych uposażeń, nie zawsze akceptowanych przez panującego księcia. Przykładem niech będzie protonotariusz kancelarii szczecińskiej Peter Klemptzen¹¹³, który w 1577 r. zwrócił się do księcia Jana Fryderyka z prośbą o podniesienie jego rocznych poborów do 336 talarów (do tej pory zarabiał 200 talarów rocznie). Domagał się także deputatu w naturze oraz dodatkowych pieniędzy na ubiór. Wydaje się, że ostatecznie nie osiągnął celu, skoro zrezygnował z pracy w szczecińskiej kancelarii¹¹⁴.

W 1636 r., u schyłku panowania Bogusława XIV i pod koniec funkcjonowania niezależnego Pomorza, jeden z sekretarzy wołoskiej kancelarii Johan Radeken domagał się od księcia za pracę 200 talarów rocznego wynagrodzenia. Podkreślał, że od 1629 r. wiernie służy dynastii, będąc zatrudnionym w kancelarii na siedmioipółletnim kontrakcie. Do tej pory pieczołowicie i bez zarzutów dbał o archiwum wołoskie, zaopatrywał kancelarię w niezbędne do pracy materiały, np. w papier, oraz nadzorował proces powstawania dokumentów¹¹⁵. Mając za sobą ponad siedem lat wiernej służby, ośmielał się prosić władcę o przedłużenie mu kontraktu na dotychczasowych warunkach. Wydaje się, że po wymarciu wołoskiej linii Gryfitów Johan Radeken był w połowie lat 30. XVII w. ostatnim pracownikiem merytorycznym wołoskiej kancelarii. Ostatecznie Bogusław XIV w grudniu 1636 r. wyraził zgodę na warunki Radekena i zatrudnił sekretarza z 200-talarowym uposażeniem¹¹⁶.

Warto również wskazać, że wokół wynagrodzeń osób pracujących w kancelarii toczyły się dość często spory. Pensje pracowników kancelarii oraz deputaty w naturaliach i inne przywileje ujmowane były w osobnych, indywidualnych umowach zawieranych z księciem. Dość częstym zwyczajem było także czasowe wypłacanie wdowom po zmarłych urzędnikach kancelarii ich pensji (najczęściej przez kilka lat). Taka sytuacja miała miejsce w przypadku kanclerza Barnima IX, Lorentza Ottona¹¹⁷. Zgodnie z umową z władcą z 9 XI 1572 otrzymał on wynagrodzenie roczne w wysokości 200 talarów, przywilej trzymania w stajni książęcej dwóch koni, wyżywienie przy książęcym stole, darmowe mieszkanie na zamku, letnie i zimowe ubranie oraz stosowny deputat w naturaliach. W umowie przewidziano, że po jego śmierci wdowa z osieroconymi dziećmi przez dwa lata będzie pobierać wynagrodzenie w pieniądzu po zmarłym kanclerzu (razem 400 talarów). Ostatecznie wdowa pieniędzy nie otrzymała i w 1581 r. wystąpiła z supliką do Jana Fryderyka o wypłatę należnej jej kwoty wraz z odsetkami. Wobec braku reakcji ze strony księcia sprawa trafiła do szczecińskiego sądu nadwornego, który przychylił się do żądań wdowy i w 1584 r. pieniądze, chociaż bez odsetek, zostały jej wypłacone. Nie zakończyło to jednak sporu, ponieważ proces o odsetki trwał do 1603 r. i był prowadzony przez spadkobierców wdowy¹¹⁸.

¹¹¹ Tamże, sygn. I/3114, s. 9.

¹¹² Tamże, sygn. I/3117, s. 383–387.

¹¹³ Peter Klemptzen (przed 1550 – po 1596), w 1568 r. studiował prawo w Wittenberdze, sekretarz i następnie protonotariusz w kancelarii książęcej Jana Fryderyka w Szczecinie, po rezygnacji z pracy na dworze książęcym od 1580 r. rajca i burmistrz w Słupsku, Z. Szultka, *Z badań nad rodowodem i strukturą patrycjatu słupskiego w drugiej połowie XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, Zap. Hist., 47, 1982, z. 2, s. 33–50; R. Pawlik, *Materiały źródłowe do dziejów Kaszubów i ich kultury w zespole Sąd Nadworny Księstwa Szczecińskiego w Stargardzie*, „Acta Cassubiana”, 18, 2016, s. 241–242.

¹¹⁴ AP Szczecin, AKS, sygn. I/3082, s. 33–37, 73–74.

¹¹⁵ Tamże, s. 5–6.

¹¹⁶ W analizowanym dokumencie nie było mowy o innych składnikach uposażenia, np. deputacie, tamże, s. 7–9.

¹¹⁷ Lorentz Otto (?–1572), doktor prawa, dyplomata, od 1553 r. kanclerz księcia szczecińskiego Barnima IX, następnie Jana Fryderyka, AP Szczecin, AKS, sygn. I/3081, s. 123–127, 129, 132–143, 153–154, 167–168; P. Friedeborn, *Historyczny opis miasta Szczecina [z 1613 roku]*, t. 3, s. 170.

¹¹⁸ AP Szczecin, AKS, sygn. I/3081, s. 123–127, 129, 132–143, 153–154, 167–168.

Poza prestiżem wynikającym z pracy na książęcym dworze i wysokich, jak na warunki pomorskie, wynagrodzeń w kancelariach książęcych istniały jeszcze dodatkowe czynniki podkreślające wysoką rangę personelu kancelaryjnego. Jednym z nich było usadowienie członków kancelarii przy książęcych stołach. Przede wszystkim kanclerze z racji zajmowanej pozycji w państwie zasiadali przy pierwszym stole obok marszałka (*Marschall*) czy ochmistrza (*Hofmeister*), np. w czasach Jana Fryderyka, w 1575 r., kanclerz jadał przy stole rady książęcej (tzw. pierwszy stół) wraz z marszałkiem nadwornym, przewodniczącym sądu nadwornego oraz z radcami książęcymi¹¹⁹. Sekretarze kancelarii w 1575 r. jadali przy trzecim stole (tzw. stół kancelarii), a pisarze, w tym i pisarz kancelarii, przy stole czwartym. Na zamku wołoskim stół trzeci nazywano stołem sekretarzy (*Sekretarien Tisch*) lub stołem dużej kancelarii (*Der Grosse Kantzeley Tisch*), a stół czwarty – przeznaczony dla niższego personelu biurowego i pomocniczego – stołem małej kancelarii (*Der kleine Kantzeley Tisch*)¹²⁰.

Sposoby zatrudniania

Zatrudnianie w kancelarii szczecińskiej odbywało się w różny sposób. Najczęściej jednak chętni zgłaszali się sami, pisząc odpowiednie pismo do księcia. Tak zrobił np. w lutym 1616 r. Martin Chemnitz¹²¹, chcący zostać sekretarzem w kancelarii. W liście do Filipa II wskazywał, że jest dobrze przygotowany do merytorycznej pracy sekretarza, ponieważ ukończył wyższe studia prawnicze. Jednocześnie prosił o wynagrodzenie w wysokości 200 talarów rocznie oraz chciał trzymać w stajni książęcej konia, mieć darmowe wyżywienie przy książęcym stole oraz letnie i zimowe ubranie¹²². Nie pogardziłby także stosownym deputatem w naturaliach. Równie często sam książe proponował pracę w kancelarii wybranej osobie. W związku z tym, że każdy z jej pracowników merytorycznych musiał mieć odpowiednie wykształcenie, zdarzało się, że władca zapraszał do pracy kancelaryjnej osoby spoza danego księstwa. Często nie były one pochodzenia szlacheckiego, gdyż w kancelariach liczyły się przede wszystkim umiejętności merytoryczne.

Każde zatrudnienie odbywało się na zasadzie osobnej umowy między panującym księciem a danym pracownikiem (*Bestellungen*). Umowy te najczęściej zawierano na okres kilkuletni (od trzech do ośmiu lat) z możliwością ich przedłużenia. Indywidualizacja umów personelu merytorycznego kancelarii z panującym władcą powodowała, że wynagrodzenie sekretarzy czy pisarzy nie było jednakowe. Zdarzały się różnice w wysokości deputatu lub pensji w pieniądzu. Niezmienne były natomiast przywileje związane z pracą w kancelarii: darmowe mieszkanie, jedzenie, prawo do zimowego i letniego ubioru. Trzeba dodać, że nominację zarówno dożywotnią, jak i czasową rozwiązywała śmierć danego urzędnika lub panującego władcy. W tym ostatnim przypadku wszystkie umowy mające charakter indywidualnych porozumień ze zmarłym księciem ulegały zawieszeniu. Nowo wybrany władca mógł je potwierdzić, utrzymując w mocy, lub nie. To ostatnie równało się zwolnieniu danego urzędnika ze służby. Dawało to każdemu nowemu panującemu możliwość obsadzenia poszczególnych urzędów własnymi ludźmi.

Książęta najczęściej starali się, aby pracownicy kancelarii był miejscowego, pomorskiego pochodzenia. Spośród pomorskiej szlachty starano się wybierać zwłaszcza kanclerzy. Z badań M. Wehrmanna wynika, że 90% tych urzędników wywodziło się właśnie ze szlachty mieszkającej na Pomorzu, z rodzin: von Kleist, von Kameke, von Küssow, von Rammin, von Ramel, von Schöming, von Suawe, von Wolde, czy von Zabel¹²³.

¹¹⁹ W 1603 r. na zamku książęcym w Wołoszycy kanclerz wraz z marszałkiem i ochmistrem zasiadał przy stole monarszym, ale już rady książęcy mieli odrębny stół, AP Szczecin, AKW, sygn. 545, k. 2.

¹²⁰ AP Szczecin, AKS, sygn. I/3101, s. 187–213; tamże, AKW, sygn. 545, k. 117.

¹²¹ Martin junior Chemnitz (1596–1645), syn kanclerza szczecińskiego Martina Chemnitza, studiował w Rostoku i Tybindze. Krótko pracował w kancelarii księcia szczecińskiego Filipa II, następnie służył księżtom holsztyńskim, a po 1627 r. był radcą króla szwedzkiego Gustawa II Adolfa, E.J.H. Steffenhagen, *Chemnitz, Martin*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 4, Leipzig 1876, s. 118.

¹²² AP Szczecin, AKS, sygn. I/3081, s. 26–33.

¹²³ R. Pawlik, *Spuścizna Martina Wehrmanna. Przewodnik po zespole archiwalnym*, Warszawa–Szczecin 2024, s. 215.

Warunkiem było jednak posiadanie przez kandydata odpowiedniego wykształcenia. Z Pomorzan składał się także personel pomocniczy pomorskich kancelarii. Były to przede wszystkim osoby pochodzenia mieszczańskiego, zwłaszcza mieszkające w miejscach pracy kancelarii książęcych, czyli w Szczecinie, Wołogoszcy i Koszalinie. Najbardziej zróżnicowani pod względem stanowym i terytorialnym byli pracownicy merytoryczni kancelarii, tj. głównie sekretarze. Wielu z nich, mających akademickie wykształcenie prawnicze, nie pochodziło z Pomorza, ale tylko z krajów sąsiednich (Brandenburgia, Saksonia, Meklemburgia). Nie miała ich liczba miała pochodzenie mieszczańskie. Niestety jak dotąd nie przeprowadzono szczegółowych badań nad pochodzeniem stanowym i terytorialnym urzędników pracujących na dworach Gryfitów. To samo dotyczy oczywiście pomorskich kancelarii. Jednak wyrwykowe dane wskazują, że i w grupie sekretarzy przeważali, chociaż nie dominowali, Pomorzanie, bardzo często (choć nie zawsze) pochodzenia szlacheckiego. Wśród sekretarzy pomorskich kancelarii pochodzenia szlacheckiego można znaleźć przedstawicieli wywodzących się chociażby z rodzin: von Flemming, von Kleist, von Manteuffel, von Podewils, von Rammin, von Schulenburg, von Schwerin, von Steinwehr czy von Stojentin¹²⁴.

Wśród urzędników zatrudnianych w kancelarii były często osoby o zainteresowaniach naukowych albo literackich. Wskazać można tu Thomasa Kantzowa¹²⁵, Valentina von Eickstedta¹²⁶, Johannes Engelbrechta¹²⁷ oraz autorów pomorskich kronik i genealogii książęcych. Część z tych urzędników robiła kariery duchowne (biskupi kamieńscy Erazm Manteuffel¹²⁸ i Bartholomäus Suawe¹²⁹) lub uniwersyteckie.

Kancelarie książęce w czasach nowożytnych funkcjonowały zgodnie z przepisami zawartymi w ordynkach dworskich. Te ostatnie określały nie tylko liczbę pracujących w nich osób oraz zakresy ich obowiązków, ale także codzienny tryb pracy. Ordynki uzupełniały cenniki usług kancelarii określające wysokość stawek za różnego rodzaju wystawiane w nich dokumenty. Natomiast zatrudnianie poszczególnych osób w kancelarii zależało bezpośrednio od panującego księcia. Widać wyraźnie, że umowy miały charakter indywidualnych, a wynagrodzenia, chociaż generalnie zbliżone w ramach poszczególnych grup pracowników kancelaryjnych, różniły się od siebie. Był to wynik negocjacji, które kandydat na pracownika prowadził z samym księciem (lub z kanclerzem w przypadku personelu pomocniczego). Same wynagrodzenia składały się zazwyczaj z kilku składowych: pensji w pieniądzu, deputatu w naturaliach oraz z przywilejów stołu i mieszkania. Te ostatnie dwa sprowadzały się do darmowych posiłków przy książęcym stole oraz darmowego mieszkania na zamku lub w mieście, np. w Szczecinie lub Wołogoszcy, w kamienicach należących do władcy. W przypadku tych ostatnich przywilejów można było uzyskać za nie ekwiwalent pieniężny i żywić się na własny koszt oraz mieszkać w wynajmowanym samodzielnie mieszkaniu. Jeszcze jednym przywilejem kanclerza i wykwalifikowanych pracowników kancelarii było prawo do letniego i zimowego ubrania, najczęściej także zamieniane

¹²⁴ Tamże, s. 215–216.

¹²⁵ Thomas Kantzow (1505–1542), studia w Rostocku, a w latach 1538–1542 u Filipa Melanchtona w Wittenberdze, sekretarz książęcy, początkowo w Szczecinie, następnie od 1531 r. na dworze Filipa I w Wołogoszcy, kronikarz pomorski, autor kroniki *Pomerania* w czterech tomach, R. Schmidt, *Kantzow, Thomas*, w: *Neue Deutsche Biographie*, t. 11, Berlin 1977, s. 128–129.

¹²⁶ Valentin von Eickstedt (1527–1579?), studia w Greifswaldzie, od 1545 r. w kancelarii książęcej Filipa I w Wołogoszcy, od 1559 r. kanclerz Filipa I, kronikarz, autor kronik *Epitome annalium Pomeraniae*, *Genealogia Pomeraniae*, *Catalogus episcoporum Caminensium*, *Descriptio Pomeraniae*, *Vita Philippi I. ducis Pomeraniae*, *Annales Pomeraniae*, G. von Bülow, *Eickstedt, Valentin von*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 5, Leipzig 1877, s. 746–747.

¹²⁷ Johannes Engelbrecht (?–po 1598), protonotariusz i archiwista książęcy na dworze Wołogoszcy, autor kroniki *Genealogia oder Geburts-Linie des fürstlichen Hauses und Geschlechts der Herzogen zu Stettin (1591)*, P. Friedeborn, *Historyczny opis miasta Szczecina [z 1613 roku]*, t. 3, s. 160.

¹²⁸ Erazm von Manteuffel (?–1544), studia w Greifswaldzie, Lipsku i Bolonii, od 1504 r. sekretarz kancelarii Bogusława X, kanonik kapituły w Kamieniu Pomorskim, od 1509 r. preceptor księcia Jerzego I, od 1518 r. koadiutor biskupa kamieńskiego Martina Carita, w latach 1522–1544 biskup kamieński, M. Wehrmann, *Erasmus von Manteuffel*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 48, Leipzig 1904, s. 383–384.

¹²⁹ Bartholomäus Suawe (1494–1566), studia od 1509 r. w Lipsku, wicedominus w kapitule katedralnej w Kamieniu od 1527 r., w latach 1545–1549 biskup kamieński, prokurator księcia Bogusława X w Rzymie w 1519 r., radca na dworze książęcym w Szczecinie od 1529 r., kanclerz księcia Barnima IX w latach 1533–1545, reformator Kościoła pomorskiego, R. Pawlik, *Kapituła katedralna w Kamieniu Pomorskim na przełomie epok (1498–1549)*, Warszawa–Szczecin 2019, s. 451–454.

na ekwiwalent pieniężny. Trzeba wyraźnie podkreślić, że kancelarie ksiąząt pomorskich funkcjonujące w poszczególnych władztwach Gryfitów, tj. w księstwach szczecińskim, wołogoskim czy biskupim, były pod względem organizacji i funkcjonowania bardzo do siebie zbliżone. Jedyłą rzucającą się w oczy różnicą była mniejsza liczba pracowników w kancelarii władztwa biskupiego. Nowożytne kancelarie ksiąząt pomorskich pod względem organizacji, personelu i trybu pracy były także podobne do kancelarii funkcjonujących w sąsiednich księstwach Rzeszy, tj. w Brandenburgii, Saksonii i Meklemburgii. Wskazuje to na bardzo zbliżoną kulturę kancelaryjną i podobny sposób funkcjonowania kancelarii we wschodniej części Rzeszy Niemieckiej.

Organisation and personnel of the Pomeranian dukes' chancellery in early modern times

Summary: The article discusses an issue of the organisation of the early modern ducal Pomeranian chancellery. First, the places of foundation of three ducal chancelleries functioning in Pomerania are indicated (Szczecin, Wolgast, and Koszalin), and their equipment and working times are discussed. Subsequently, the personnel of individual chancelleries and tasks of particular categories of chancellery employees are analysed. Pomeranian chancelleries not only served the rulers or cooperated with ducal officials but also issued documents requested by external demands. Therefore, the article also presents price lists for the mentioned activities. Finally, the salary of the personnel employed in the chancellery and the recruitment methods are discussed.

Organisation und Personal der Kanzleien der Fürsten von Pommern in der Frühen Neuzeit

Zusammenfassung: Der Artikel beschreibt die Organisation der frühneuzeitlichen fürstlichen Kanzleien Pommerns. Erstens wurden die drei damaligen Standorte der fürstlichen Kanzleien aufgezeigt (Stettin, Wolgast, Köslin), dann die dortige Ausstattung und Arbeitszeiten dargestellt. Im Weiteren wurden das Personal der Kanzleien und dessen Aufgaben erörtert, im Hinblick auf die verschiedenen Kategorien der Angestellten. Die pommerschen Kanzleien arbeiteten nicht nur für die Herrscher der jeweiligen Fürstentümer und zusammen mit deren Beamten, sondern stellten ebenfalls Dokumente auf externe Bestellung aus. Im vorliegenden Beitrag wurden Preislisten zu diesen Handlungen zusammengestellt. Zum Schluss wurde auf die Löhne der Kanzleimitarbeiter eingegangen, sowie auf die Methoden ihrer Einstellung.

Nota o autorze: Radosław Gaziński – prof. dr hab., archiwista i historyk, pracuje w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Szczecińskiego. Prowadzi badania z zakresu historii społecznej i ustroju Pomorza w XVI w.

Author: Radosław Gaziński – professor, archivist and historian, employed at the Institute of History of the University of Szczecin. His research focuses on the history of sixteenth-century Pomeranian society and administration.

Instytut Historyczny
Uniwersytet Szczeciński
ul. Krakowska 71-79
71-017 Szczecin
e-mail: radoslaw.gazinski@usz.edu.pl

Nota o autorze: Paweł Gut – dr hab., prof. US, archiwista i historyk, pracuje w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Szczecińskiego i w Archiwum Państwowym w Szczecinie. Prowadzi badania z zakresu historii administracji państwa pruskiego.

Author: Paweł Gut – PhD hab., professor at the University of Szczecin, archivist and historian, employed at the Institute of History of the University of Szczecin and the State Archives of Szczecin. His research focuses on the administrative history of Prussia.

Instytut Historyczny
 Uniwersytet Szczeciński
 ul. Krakowska 71-79
 71-017 Szczecin
 e-mail: pawel.gut@usz.edu.pl

Bibliografia

- Archiwum Książąt Wologoskich w zasobach Archiwum Państwowego w Szczecinie i Landesarchiv Greifswald. Herzoglich Wolgaster Archiv im Staatsarchiv Stettin und Landesarchiv Greifswald*, oprac. A. Łazarek, U. Rodig, Warszawa–Greifswald–Szczecin 2005
- Archiwum Państwowe w Szczecinie. Akta do 1945 roku. Przewodnik po zasobie archiwalnym*, oprac. R. Gaziński, P. Gut, M. Szukała, Warszawa–Szczecin 2002
- Dyplomatyka staropolska*, red. T. Jurek, Warszawa 2015
- Gaziński R., *Archiwa książąt Gryfitów od początków XVI do połowy XVII w.*, „Archeion”, 120, 2019, s. 234–253
- Gaziński R., *Urzednicy centralni książąt szczecińskich w XVI i na początku XVII wieku*, Kwart. HKM, 69, 2021, z. 2, s. 161–178
- Gut A., *Zarys dyplomatyki zachodniopomorskiej w średniowieczu*, w: *Dyplomatyka staropolska*, red. T. Jurek, Warszawa 2015, s. 509–517
- Gut P., *Die Hofgerichte in Stettin*, w: *Die Pommerschen Hofgerichte. Geschichte – Personal – Probleme der Forschung*, red. N. Jörn, Hamburg 2007, s. 275–288
- Gut P., *Das Stettiner Pädagogium in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, w: *Pommern im ersten Drittel des 17. Jahrhunderts. Das Land am Meer in seinem Goldenen Zeitalter oder einen Schritt vor dem Abgrund?*, red. N. Jörn, Wien–Köln 2024, s. 223–250
- Gut P., *Zamek Książąt Pomorskich w Szczecinie jako centrum władzy książęcej i państwowej w czasach dawnych i współcześnie*, w: *Karty z dziejów zamku książęcego w Szczecinie*, t. 2, red. K. Pencarski, Szczecin 2021, s. 105–134
- Hasenritter F., *Die pommersche Hofordnungen*, „Baltische Studien”, 39, 1937, s. 147–182
- Jörn N., *Das Vorpommersche Hofgericht. Ein kurzer Abriss seiner Geschichte und Perspektiven der weiteren Forschung*, w: *Die Pommerschen Hofgerichte. Geschichte – Personal – Probleme der Forschung*, red. N. Jörn, Hamburg 2007, s. 17–82
- Koch H., *Beiträge zur innerpolitischen Entwicklung des Herzogtums Pommern im Zeitalter der Reformation*, Greifswald 1939
- Łazarek A., *Źródła do dziejów kancelarii książęcej na Pomorzu Zachodnim w XVI–XVII wieku*, w: *Polska kancelaria królewska. Między władzą a społeczeństwem*, cz. 4, red. W. Chorążyczewski, W. Krawczuk, Warszawa 2011, s. 147–152
- Medem F.L., *Das Königliche Provinzial-Archiv zu Stettin*, „Zeitschrift für Archivkunde, Diplomatik und Geschichte”, 2, 1836, s. 29–119
- Ogiewa-Sejnota M., *Kancelaria na dworze księcia szczecińskiego Jana Fryderyka, personel i funkcjonowanie. Zarys problematyki*, „Studia Maritima”, 28, 2014, cz. 2, s. 137–147
- Petsch R., *Verfassung und Verwaltung Hinterpommerns in siebzehnten Jahrhundert*, Leipzig 1907
- Podrański J., *Archiwum Książąt Szczecińskich. Przewodnik po zespole*, t. 1–2, Szczecin 1990
- Podrański J., *Przysięga szczecińskiego nadwornego archiwisty z 1613 roku*, „Szczeciński Informator Archiwalny”, 10, 1996, s. 9–12
- Podrański J., *Wstęp do zespołu Archiwum Książąt Szczecińskich*, Szczecin 1975, mszp.
- Podrański J., *Zasada przynależności terytorialnej w świetle materiałów Archiwum w Szczecinie*, „Archeion”, 71, 1981, s. 29–48
- Szaniński M., *Główne linie rozwoju feudalnego państwa zachodniopomorskiego*, cz. 2, Czas. Pr. Hist., 8, 1956, z. 1, s. 93–167
- Spahn M., *Verfassung und Wirtschaftsgeschichte des Herzogtums Pommern von 1478–1625*, Leipzig 1896
- Turek-Kwiatkowska L., *Szcheciński sąd nadworny w XVI i XVII wieku*, Czas. Pr. Hist., 17, 1965, z. 1, s. 107–136
- Wachowiak B., *Pomorze Zachodnie w początkach czasów nowożytnych (1464–1648). Odrodzenie się i upadek państwa pomorskiego*, w: *Historia Pomorza*, t. 2, cz. 1, red. G. Labuda, Poznań 1976, s. 651–1058
- Wehrmann M., *Wolgastische Kanzleiordnung von 1545*, „Monatsblätter”, 19, 1905, z. 2, s. 17–18